

עליה אשכנזית, ידיעת-הארץ והערצת שילה במאה הי"ד*

יוסף ברסלבסקי

המאמר ראה אור בתוך: יוסף ברסלבסקי, לחקר ארצנו –
עבר ושרידים, תל אביב, תשי"ד, עמ' 129–133

בקיאותם של יהודי א"י בטופוגרפיה ההיסטורית של הארץ

פרט נכבד בהרצאתו של יעקב מוורונה הם דברי ההלל שהוא משמיע על בקיאותם של יהודי א"י בטופוגרפיה ההיסטורית של הארץ, והוא מעיד עדות-עקיפין על השפעת "כפתור ופרח" לר' אישתורי הפרחי על בני דורו: שנים מעטות לפני ביקורו של הנוסע מקנא ר' אישתורי הפרחי את קנאת ידיעת א"י ומעלה את פרי חקירותיו, שנמשכו שבע שנים רצופות, על ספר, כדי "לגלות את הנעלם בדור הזה לשאינו יודע מגבולות הארץ ועיירותיה"¹, "ולתועלת שנדע מדי עברנו עליהם"². הוא מתאונן על הישוב בא"י שאינו נותן את דעתו על ידיעת ארצו בזו הלשון: "הכוכבים עוברים עלינו תמיד ומעטים הם המכירים אותם. כן גם-כן העיירות: ידועות בא"י, ובני אדם עוברים ושבים, עולים ויורדים, ולא ידעו דבר מזה"³. והנה בא יעקב מוורונה בשנת 1335 ודברים חדשים בפיו:

Et ideo, si aliquis peregrinus vellet inquirere civitates et castra antiqua in Terra Sancta, non posset invenire unum [nisi] per aliquem bonum ductorem cognoscentem terras, vel per aliquem Judeum habitantem in illis partibus, cum Judei sciant optime omnia loca antique demon-stracione, cum sint optime instructi in lege sun et de locis a suis patribus et doctoribus, et ideo, quum volui inquirere loca ultramarine, frequenter et sepiissime interrogavi a Judeis ibidem habitantibus et bonum ductorem habui.

כלומר: "אם ירצה איש מן העולים להתחקות על הערים והמבצרים העתיקים בארץ הקדושה לא יוכל לבקר גם מקום אחד בלי מדריך טוב, היודע יפה את הארץ, או בלי איזה יהודי שחי באותן הסביבות, כי היהודים מיטיבים ביותר לדעת את כל המקומות העתיקים, הראויים לראוה, באשר בקיאים הם יפה בתורתם ובמקומות (ההיסטוריים)

בראש ספר-המסעות Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande Meisner, ברלין, 1880, מובאת פרשת נסיעתו של הנזיר יעקב מוורונה לא"י, כשהיא מקוצרת ומקוטעת¹. בשנת 1885 פירסם ר. ריהריכט פרשה זו על פי כתב-יד לטיני, שלם יותר², בשם Le Pelerinage du moine Augustine Jaques du Verone וקבע את זמן הנסיעה המדוייק, כפי שהוא נקוב בגוף המקור³, בשנת 1335 לספה"ג⁴.

כנוסע שנשלח, כנראה, להתחקות אחר הדרכים והאפשרויות לחידוש מסע-צלב על הארץ הקדושה⁵, מרבה יעקב מוורונה להתבונן במצב המדיני והכלכלי השורר בארץ הזאת. הוא עומד על החורבן הגמור של הערים הגדולות, לרבות ערי החוף, ומעלה פרטים הראויים לתשומת ליבם של חוקרי תולדות א"י במחצה הראשונה של המאה הי"ד⁶.

במסגרת מאמרנו נצטמצם בפרטים היהודיים הבודדים בספר-המסעות הנידון. הללו מפיצים כמה קווי-אור חדשים על הישוב היהודי בארץ באותה תקופה ומאשרים ידיעות אחדות שהגיעו אלינו ממקורות אחרים.

* נתפרסם לראשונה בשם "הארות לדברי הנוסע יעקב מברן על יהודי א"י במאה הי"ד". ידיעות, שנה ד', חוב' א-ב, תמוז, תרצ"ו.

1. כתב היד בו השתמשו העורכים אינו מקורי, כי אם העתקה גרוועה, לדעתם, אף לקויה בתאריכים אחדים בלתי מדוייקים (שם, עמ' 45).

2. ראה: Revue de l'orient latin, כרך ג'; להלן בקצרה: ROL III, כמקובל.

3. הנוסע הגיע לירושלים ביום 5.8.1335; שם, עמ' 183.

4. בספר המסעות הגרמני הנ"ל משנת 1880, עמ' 45, קבעו העורכים את זמן הנסיעה ב-1346/7.

5. ראה ROL III, עמ' 158; והשווה ספר המסעות הגרמני הנ"ל, עמ' 46.

6. ראה "ישוב יהודי בעזה במאה הי"ד".

7. ראה הוצאת ר' א.מ. לוניץ, עמ' רפ"ב.

8. שם, עמ' 46.

9. שם, עמ' רפ"ג.

המאה הי"ג, בה גברה משאת הנפש של יהודי אירופה המרכזית אל ארץ הקודש, כבר היתה עדה אשכנזית בירושלים, לפחות. השאלות בענייני עליה לארץ הנשאלות לפני המהר"ם מרוטנברג, העובדה, כי כמה מבני גדולי אשכנז התחרטו ושבנו באותה תקופה לגרמניה, ואחרון אחרון: צאתם של יהודים רבים ממגנצה, וורמיזא, שפיא, אפנהיים ועוד, להילות על המהר"ם, שהתכונן, הוא בכבודו ובעצמו, לעלות לא"י – כל אלה מעידים עדות ברורה, כי העליה לארץ הפכה חזון נפרץ¹⁶. גרץ מציין רק עליה מספרד ומפרובנס¹⁷, בתחילת המאה הי"ד, אך מעתה אין ספק, כי גם העליה האשכנזית מסוף המאה הי"ג משכה אחריה עולים, בין אם רבים ובין אם מעטים, שיצאו בעקבותיה. מסקנה זו יש להסיק מדברי יעקב מוורונה. כאמור, נעזר הנוסע במדריכים יהודים. הלשון המשותפת בינו לבנים מן הסתם שגרמנית היתה. מכן שיהודי גרמניה נמצאו בא"י עוד לפני הרדיפות האיומות שנתחוללו בשנות 1336/7 במולדתם ולפני חורבן יהדות אשכנז שלאחר המגפה השחורה בשנות 1348/50, שוודאי חיזקו במידת-מה את העליה במחצה השנייה של אותה מאה¹⁸.

לפזורי יהודי אשכנז בתחילת המאה הי"ד בא"י יש להביא גם את עדותו של הנוסע Ludolf von Suchhem¹⁹. נוסע זה מוצא בשנת 1336 בעיר צפת (לא יפיע כדעת סטיוארט²⁰) יהודי מווסטפליה המתגורר בה עם אשתו. הוא מזכירו לא משום היותו היהודי האשכנזי היחיד באותה עיר, כי אם משום שהיה בן מולדתו ווסטפליה.

הערצת יהודי א"י את מקום המשכן בשילה

הערצת שילה כמקום המשכן ואוהל-מועד לפנים נעוצה לכל המאוחר בתקופה הרומאית-הביזנטית, אך קרוב לוודאי שהיתה מקובלת כבר מאות שנים קודם לכן²¹.

16. ראה י. ל. פישמן, "חכמי אשכנז הראשונים", מזרח ומערב, תרפ"ח – תרפ"ט, עמ' 57–50, וש. קליין, "תולדות הישוב היהודי בא"י, עמ' 150.

17. גרץ-שפ"ר, כרך ה', עמ' 266.

18. על העליה האשכנזית בירושלים, במחצה השנייה של המאה הי"ד, ראה י. ל. פישמן וש. קליין, כנ"ל.

19. ראה תרגומו של Aubrey Stewart באוסף The Palestine Pilgrim's Text Society כרך XII, עמ' 128.

20. בגוף הספר כתוב Japhet והמתרגם מעיר, כי היא "יפיע", אך הנוסע מדבר בפירוש על מבצר נישא וחזק מאוד, בצידה של עיירה, בראש הר גבוה, מעל ים-כנרת, ואינו, אלא מבצרה של צפת.

21. ש. קליין, בהערותו למאמרי זה, ידיעות, שנה ד', חוברת א–ב, תמוז תרצ"ו, עמ' 32, כתוב: "הערצת שילה, או יותר נכון, ביקורי אנשי א"י היהודים בשילה, הרבה יותר עתיקים הם מתקופת הביזנטים. והרי כך מודיע התלמוד, יומא ל"ט, ע"ב: "אמר רבי חייא בר אבין, אמר ר' יהושע בן קרחה: סח לי זקן אחד פעם אחת הלכתי לשלה והירחתי ריח קטורת מבין כותליה". אותו זקן, שסח לר"י בן קרחה על ביקורו בשילה, חי בסוף ימי הבית השני, או בשנים הראשונות אחר חורבנו; ואם מותר להוציא דבר מהעולים "מבין כותליה", אולי יש לחשוב, שיבמיו היו שם עוד שרידי בנינים עתיקים, שייחסום לימי משכן

שלמדו אותם מפי אבותיהם וחכמיהם. ואני, ברצותי להתחקות על איזה מקום מעבר לים (כלומר א"י), הייתי לעיתים קרובות חוזר ושואל את פי היהודים הגרים בו, וגם מדרך טוב היה לי".

אפילו בביקורו בעיר הנוצרית בית-לחם משמש אותו מדרך יהודי. כן ממליץ הוא על היהודים כעל אנשים מהימנים, שיש לסמוך עליהם¹⁰. לצערנו אין הוא מגדיר בכל המקומות שביקר את סוג מדריכו, אם יהודים הם ואם נוצרים, אך קרוב לוודאי כי מצאם לא בירושלים בלבד, כי אם גם בערים אחרות. בעזה, למשל, מראים לו גם את הבית שהפיל שמשון¹¹ וגם את ההר¹² שעליו העלה שמשון את שערי העיר¹³. מכאן ייתכן, כי כבר בתחילת המאה הי"ד היה קיים בעזה אותו ישוב יהודי שנודע לנו מספר המסעות Le saint voyage de Jherusalem du Seigneur d'Anglure משנת 1395/6 לספה"נ.

כבר בספרו של ר' אישתורי הפרחי יש למצוא רמז על התעניינותם של חכמי א"י בטופוגרפיה ההיסטורית של הארץ. אמנם, בעל כפתור ופרח קובל על הישוב בכללו, שאינו יודע את ערכו ואת עברו של כל אותן העיירות, שהוא עובר ושב, עולה ויורד על פניהן, אך על חכמי דורו הוא ממתיק את דינו ואומר: "באתי לספר לאחי ולעמי מה שמצאתי בזה המבוקש, ואין זה מיתרון השגתי על השגת מי שאינו מדבר בזה, אלא מיתרון חקירתי על חקירתו ותנועתו (בארץ) על תנועתו"¹⁴. בענוותנותו ביקש ר' אישתורי הפרחי לומר, כי גם חכמים אחרים מבני דורו מעיינים בחקר הארץ ובידיעתה (במידה ידועה היה יסוד לדבריו¹⁵), אלא שהוא הירבה מכל חכם אחר זולתו לשוטט ולחקור אותה, אף נתעורר להעלות את פרי מחקריו השיטתיים על ספר ולהגישו לפני אחיו ועמו החיים עמו בא"י. מדברי יעקב מוורונה על בקיאותם של בני הישוב היהודי בשנת 1335 בטופוגרפיה ההיסטורית של א"י אנו רשאים להסיק על השפעת חיבורו של ר' אישתורי על בני דורו.

לעליה האשכנזית בתחילת המאה הי"ד לא"י

אימתי הולידה עלייתם של יחידים-סגולה מארצות אשכנז עליה קיבוצית ניכרת לא"י אין, לפי שעה, להציל דברים ברורים; אך קרוב לוודאי, כי במחצה השנייה של

10. Deutsche Pilgerreisen, עמ' 58; העדות על מהימנותם של היהודים היא, כנראה, קיצורו של הקטע הלטיני המובא לעיל.

11. ראה "ישוב יהודי בעזה במאה הי"ד".

12. הכוונה היא לגבעת "אל-מונטאר", מזרחית מעזה. פרטים ראה י. ברסלבסקי, "הידעת את הארץ", כרך ב', ארץ-הנגב, מהדורות אחרונות, עמ' 415.

13. ROL III, עמ' 226; השווה שופ' ט"ז, ג'.

14. כפתור ופרח, עמ' רפ"ג.

15. על התעניינותו של הרמב"ן ותלמידו בטופוגרפיה ההיסטורית ראה ש. קליין, "תולדות הישוב היהודי בא"י", עמ' 154.

הרגל הנוצרים, שנסעו מחוף יפו לירושלים, עבר על פני "קבר שמואל", אף הוא יודע לספר על יהודים רבים הבאים להשתטח על הקבר, כי "שם קבור שמואל ולא ברמלה",³¹ ושם קבורים שופטים רבים מישראל³², אך אין הוא קורא למקום "שילה". ידיעתו המדוייקת על מקומה של שילה ההיסטורית באה לו, וודאי, מהסברותיהם הנכונות של מלווי ומדריכיו היהודים, ומכאן שגם דבריו על הערצת היהודים את שילה כנים הם ונאמנים.³³

בקריית ספר כרך כ"ח, תשי"ב, עמ' 175, סוקר א. אשתור את המהדורה המדעית החדשה של המקור הנדון בשם: *Jacobus de Verona, Liber peregrinationis di Jacopi da Varona, a cura di Ugo Monneret de Villard, Roma, 1950*. והוא נוגע גם במאמר זה, המוזכר בספרו של המהדיר, עמ' xxx.

מדברי המבקר אנו למדים, כי הנוסע בא מתחום הלשון האיטלקית, אך ראוי להעיר, כי וורונה יושבת בצפון איטליה, באיזור שעד תקופת הריניסנס היה נתון להשפעה גרמנית חזקה. עד היום מדברים עשרים כפרים בקרבת וורונה ופיאצ'נצה גרמנית. בכלל היה ניכר בצפון א. היסוד הגרמני בגובה הקומה, בגולגולת המעוגלת ובשכיחות של שיער בהיר³⁴. יש, איפוא, מקום להניח, כי יעקב מוורונה שמע גם גרמנית. עכ"פ, המבקר חרג ממסגרת הדיוק בכותבו, כי "על הפיסקה בנוגע למורי הדרך היהודים בנה ב. תלי תלים של מסקנות בדבר עליה גדולה של יהודי גרמניה לא".³⁵ הבדוק את דברי ימצא, כי בפרק א', המדבר על מורי הדרך, אין גם מלה אחת על "עליה"; ואילו בפרק ב', הנשען בעיקר על מקורות עבריים, נאמר, כי מדברי הנוסע יש להסיק, כי "גם העליה האשכנזית מסוף המאה הי"ג משכה אחריה עולים, בין אם רבים ובין אם מעטים", אך על "עליה גדולה" אין גם כאן דבר מפורש.

בימיו של היירונימוס, המאה ה' לספה"ג, דימו לראות כאן עקבות מזבח²². אף גילוי שתי הכנסיות הביזנטיות ורצפות הפסיפס שלהן בחפירות 1926 ו-1929 מראה על קדמות מסורת ההערצה במקום הזה. בימי הביניים נשכחה שילה מלב הנוצרים ומקומה נקבע ב"נבי סמואל" ("קבר שמואל במצפה"), כפי שמעידים על כך כמעט כל הנוסעים ועולי הרגל הנוצרים משך מאות שנים.

אם היו אלה יהודים שהורישו לערבים בא"י את מסורת ההערצה לשילה ואם נוצרים – לא נדע. על כל פנים, בימי הביניים כבר הראו שם הערבים את "מסגד השכינה" ואת "אבן השולחן"²³, ואילו היהודים את "מקום המשכן"²⁴.

ר' שמואל בר שמשון בתחילת המאה הי"ג כתב: "ומשם (מבית-אל) הלכנו לשלה וראינו שם את המקום אשר היה שם המשכן"²⁵. לעומתו אין ר' אשתורי הפרחי במאה הי"ד מזכיר כלל את יחס היהודים לאותו מקום, אלא מסתפק בהערה: "ועוד היום שם כפה, קורין לה קבת-אסכינה (היינו: כיפת השכינה". י. ב.), וסמוך לה מקום קורין לה מאידה בני ישראל, כלומר לוחות"²⁶. רושמי הקברים הקדושים בימי הביניים יודעים לנקוב שם רק את קברי עלי הכהן ובניו ואת קבר אמו של אי-כבוד²⁷. לפי ר' יצחק חילו, בעל "שבילי דירושלים", הנודע היום כמעשה זיוף של אליקים כרמול²⁸, אפילו "מדליקים היהודים והמוסלמים שם נרות תמיד"²⁹. – על כן חידוש מחדש לנו הנוסע יעקב מוורונה באמרו: "ממכמש באנו לכפר אחד, היושב בהר גבוה, הנקרא שילה, והוא המקום בו עמד ארון-הברית זמן רב, ובני ישראל היו עורכים בו את עצרותיהם, עד היום הזה ינהגו בו היהודים הערצה רבה (et ad huc judei habent illum in magna reverential) והוא רחוק מהלך יום מירושלים, בואך שכם"³⁰. בניגוד לדעה הרווחת בקרב הנוצרים של ימי הביניים, כי "קבר שמואל" הוא מקומה של שילה, יודע יעקב מוורונה את מקומה של שילה ההיסטורית אל-נכון. גם הוא, ככל עולי-

שילה. בשילה היה ישוב יהודי עוד זמן רב אחרי החורבן (ר' שמעון השלני, פסחים ק"ה, ע"א. ויש שם גירסה "צידוני", אך אינו נראה), לכן קל להבין, שיזכרונות עתיקים נשארו בפי התושבים גם אחרי שנהפכה למקום נוצרי".

22. E. Robinson, Palaestina, B. III,

23. פרטים ראה להלן: "כיפת השכינה ואבן השלחן משמים בשילה".

24. ראה הרווי אצל יאקות, "מועגים אל-בולדאן", כרך ד' עמ' 220.

25. המעמר ג', עמ' 30.

26. כפתור ופרח, עמ' רצ"ה. הפרחי נכשל בתרגום המלה הערבית "מאידה", שפירושה "שולחן".

27. המעמר ג', עמ' 84; "קברי אבות", ציון, ספר א', תרפ"ו, עמ' 36. בפיסקה "ושם אם לא יכבד מקברת" חלה, כנראה, טעות-דפוס, ויש לתקן תחת "לא יכבד" ל"אי כבוד".

28. ראה לעיל, עמ' 69.

29. ירושלים של לונג, כרך י"ג, עמ' 103-102. ייתכן, בכל זאת, כי פרט זה היה כלול בשלושת העלים של כתב היד הפריזי, שנעלמו אחר הזיוף, אלא שכרמולי הרחיהו והוסיף עליו את שאר הפרטים הבדויים שם.

30. ROL III, עמ' 267.

31. השווה, למשל, ר' בנימין מטודילה.

32. ROL III, עמ' 182.

33. הערצת יהודי א"י את מקום המשכן בשילה מחייבת הארה מחדשת למהותם של בנייני המסגדים העתיקים ששרדו שם וכן על ה-open-air-weli (הוולי הגלוי תחת כיפת השמים) שנתגלה בחפירות, אך על כך להלן: "כיפת השכינה ושלחן האבן משמים בשילה".

34. ראה ח. פרי (פלאום), איטליה, האינציקלופדיה העברית, כרך ב', תשי"ז, עמ' 765 ו-720. השווה: "אפשר לומר, כי וורונה היתה עיר גרמנית באיטליה. עד סוף המאה הי"א היו הבישופים שלה גרמנים" *Attraverso l'Italia, illustrazione delle Regione Italiane, Vol-(ume diciottesimo, Veneto, Milano, 1952, p.12*

